

Teresa Sołdra-Gwizdź

Uniwersytet Opolski

SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA ROZWOJU EKONOMII SPOŁECZNEJ W REGIONALNEJ SPOŁECZNOŚCI (NA PRZYKŁADZIE OPOLSZCZYZNY)

Abstract

**Social determinates of the social economy development in regional community
(the case of Opole region)**

The aim of my article is to give an analysis of selected social factors that have influenced the implementation of the Opole Program for Social Economy Development, which was created to answer the needs and problems of the region. The resources of human and social assets of disadvantaged groups in Opole region, which are the key to social economy projects success as a regional and local development factor, have been found to be insufficient and limited (transmission of poverty, welfare dependency, negative attitudes towards work). It is for these reasons that the success of the program will be above all determined by the actions taken to raise the level of knowledge and public awareness not only among potential beneficiaries of the program, but also among regional and local authorities, and by the development of social support system, in particular the cooperation procedures between local authorities and the nonprofit organizations.

Key words: social economy, regional community, work attitudes

Uwagi wprowadzające

W paradygmacie aktywnej polityki społecznej zakłada się, zgodnie z ideą subsydiarności oraz decentralizacji, że to lokalni aktorzy (osoby i organizacje pozarządowe, przedsiębiorstwa ekonomii społecznej, wolontariat) powinni działać na rzecz rozwiązywania lokalnych problemów, oczywiście przy wsparciu państwa i władz samorządowych. Jednocześnie podejmowane przedsięwzięcia nie powinny ograniczać się wyłącznie do rynku pracy, lecz być obecne w pomocy społecznej i polityce społecznej w ogóle, a zatem we współpracy z lokalną społecznością należy pobudzać społeczną aktywność i inspirować działalność samopomocową. Przykłady prób łączenia polityki społecznej, pomocy społecznej z ideą partycypacji publicznej, osób, grup społecznych czy lokalnych społeczności były obecne w programach Europejskiego Funduszu Społecznego, w szczególności w Programie Operacyjnym Kapitał Ludzki, jako przedsięwzięcia pomocowe skierowane do konkretnych środowisk, przy uwzględnieniu priorytetów

państwa i regionu. „Główną ideą takiego podejścia było wyzwalenie i wykorzystanie endogenicznych zasobów społeczności lokalnej, zwłaszcza w sferze kapitału ludzkiego i społecznego” (Makowski 2011: 105). Analizy założeń owych programów wykazały, że odwołują się one do takich wartości, jak: samopomoc, wzajemność i dobro wspólne (Krzyszkowski 2011). Wydaje się, że obecnie Programy Aktywizacji Lokalnej zostały zastąpione przez koncepcję wprowadzania ekonomii społecznej do regionalnej gospodarki, jako ważnego elementu rozwoju regionalnego i lokalnego. Świadczą o tym powstające w poszczególnych województwach programy rozwoju ekonomii społecznej, mające w swych założeniach aktywizować członków „szczególnie wrażliwych” grup społecznych w powrocie na rynek pracy.

Kwestie definicyjne i modele „ekonomii społecznej”

W literaturze przedmiotu dotyczącej ekonomii społecznej często podkreśla się, że intelektualne źródła tej koncepcji sięgają XIX wieku. Piotr Sałustowicz zwraca jednak uwagę na ewolucję i metamorfozę tej teorii, zarówno jeśli chodzi o zakres samego pojęcia „ekonomia społeczna”, jak i o praktyczne formy jej istnienia, od koncepcji „poszerzenia pojęcia ekonomii politycznej o produkcję »środków egzystencji«, takich jak edukacja czy zdrowie, poprzez koncepcję ekonomii solidarnościowej i ekonomii spółdzielczości, następnie pojawienie się w latach 70. ubiegłego wieku dyskursu o trzecim sektorze (non profit), do zróżnicowanych koncepcji ekonomii alternatywnej (poszukiwań alternatywnych form przedsiębiorczości) w XXI wieku” (Sałustowicz 2007: 21). Inni autorzy podkreślają również pozaekonomiczne intelektualne źródła ekonomii społecznej, odwołując się do myśli filozoficznej i socjologicznej (*Wokół ekonomii...* 2012: 35–70).

Wracając do kwestii definicyjnych: z przeglądu literatury przedmiotu wyłania się kilka normatywnych zasad, które wydają się wspólne dla wszystkich ujęć ekonomii społecznej jako działalności gospodarczej:

- „1) zasadniczym celem nie jest generowanie zysku i jego kapitalizacja;
- 2) dobrowolność uczestniczenia, zasadniczą podstawę uczestnictwa stanowi członkostwo, a tylko w szczególnych przypadkach stosunek zatrudnienia;
- 3) zarządzanie opiera się na demokratycznej zasadzie: jeden członek, jeden głos, albo zapewnia szeroką partycypację w procesach decyzyjnych;
- 4) dystrybucja dochodu służy w pierwszym rzędzie zaspokajaniu potrzeb społecznych czy pracowniczych, a akumulowany kapitał służy dalszemu rozwojowi działalności na rzecz zaspokojenia potrzeb społecznych (...) może ona przyjmować różne formy prawne i w większości wypadków jej głównym adresatem, czy podmiotem są jednostki, czy grupy społecznie defaworyzowane” (Sałustowicz 2007: 30).

Zaznaczone kwestie definicyjne dotyczą zagadnień ogólnych, niemniej prowadzony dyskurs uwzględnia również dwa inne aspekty życia gospodarczego: regionalizm i lokalność, co wydaje się oczywiste ze względu na duże znaczenie we współczesnym

świecie obu przestrzeni w jednostkowych i zbiorowych działaniach. „Regionalna i lokalna ekonomia społeczna” w założeniu ma odpowiadać na specyficzne potrzeby mezo- i mikrostrukturalnej sfery życia społecznego oraz sięgać do zasobów społeczeństwa obywatelskiego, jednocześnie go kreując. Oceniając ową koncepcję, należy podkreślić pozytywne czynniki stymulujące lokalny i regionalny rozwój gospodarczy, takie jak: partycypacja obywatelska, endogenne środki rozwoju, wspieranie lokalnych grup zagrożonych społecznym wykluczeniem i rysująca się w perspektywie trwałość podejmowanych działań, a także możliwość uwzględnienia „gospodarczych nisz”, które nie są wykorzystywane przez globalną gospodarkę ze względu na nierentowność lub brak finansowania ze strony państwa. Możliwość dostarczania przede wszystkim produktów i usług dla zaspokajania codziennych potrzeb umożliwia łączenie własnej pracy, pracy najemnej, pomocy sąsiedzkiej lub pracy, dla której podstawą jest samoorganizująca się społeczność, co powinno wspomagać regionalne i lokalne środowiska w walce z bezrobociem. Stąd mnogość w literaturze przedmiotu wizji i koncepcji ekonomii społecznej identyfikowanej przez takie kategorie pojęciowe jak: „ekonomia sąsiedztwa”, „ekonomia solidarnościowa” czy „ekonomia zorientowana na wspólnotę”, jako ekonomii alternatywnych wobec klasycznego jej rozumienia.

Zdaniem P. Sałustowicza, możemy wyodrębnić trzy modele – typy idealne ekonomii społecznej: integratywny, kulturowo-etniczny i emancypacyjny. W koncepcji integratywnej zasadniczym celem jest społeczna spójność, w związku z czym konieczna jest współpraca podmiotów ekonomii społecznej z władzą publiczną. Koncepcja kulturowo-etniczna ma u podstaw zapewnienie środków do życia w sytuacji zagrożenia czy nędzy, łącząc te działania ze świadomością grupowej kultury i tradycji. Z kolei emancypacyjna ekonomia społeczna jest przedstawiana jako droga do zbudowania „nowego”, w jak największym stopniu egalitarnego społeczeństwa, opartego na zasadach solidarności, równości i sprawiedliwości (Sałustowicz, 2007: 36). Trzeci typ nosi bez wątpienia cechy społecznej utopii, przez co wydaje się niesłychanie trudny w realizacji.

Oczywiście w tych nieco idealistycznych wizjach nie można pominąć zarówno gry regionalnych i lokalnych interesów, jak i innych czynników warunkujących powodzenie takich przedsięwzięć, które postaram się przedstawić w dalszej części artykułu, korzystając z przykładu województwa opolskiego.

Ekonomia społeczna w świetle regionalnych dokumentów

Problematyka ekonomii społecznej w województwie opolskim została uwzględniona w kilku ważnych dokumentach regionalnych. Należą do nich:

1. Wojewódzka Strategia w Zakresie Polityki Społecznej na lata 2016–2025, przyjęta w grudniu 2015 roku przez Zarząd Województwa Opolskiego wraz z Załącznikiem nr 1 pt. „Wojewódzki Program Pomocy i Integracji Społecznej na lata 2016–2025”.
2. Wieloletni Regionalny Plan Działań Województwa Opolskiego na rzecz promocji i upowszechnienia ekonomii społecznej oraz rozwoju instytucji sektora ekonomii

społecznej i jej otoczenia w regionie na lata 2013–2020, stanowiący załącznik do Uchwały nr 4191/2013 Zarządu Województwa Opolskiego z dnia 8 października 2013 roku.

3. Opolski Program Rozwoju Ekonomii Społecznej na lata 2016–2022, stanowiący Załącznik nr 2 do uchwały nr 1602/2016 Zarządu Województwa Opolskiego z dnia 19 stycznia 2016 roku.
4. Regionalny Program Operacyjny Województwa Opolskiego na lata 2014–2020.
5. Program Specjalnej Strefy Demograficznej w Województwie Opolskim do 2020 roku, pośrednio odnoszący się do tej problematyki.

We wszystkich podstawowych dokumentach, a w szczególności w Opolskim Programie Rozwoju Ekonomii Społecznej na lata 2016–2022, przedstawiono informacje dotyczące podmiotów ekonomii społecznej w województwie według stanu na dzień 30 września 2015 roku oraz zawarto przesłanki dotyczące konieczności wzmocnienia ich rozwoju, powołując się na wyniki badań diagnostycznych i ewaluacyjnych. Wskazały one na: słaby rozwój tego sektora w województwie opolskim (niewielka liczba podmiotów), brak zaangażowania władz lokalnych w ten proces, ich niewiedzę, brak kompetencji, negatywne nastawienie i niechęć do współpracy z podmiotami ekonomii społecznej. Ponadto zaznaczono niską jakość udzielanego tym podmiotom wsparcia, w tym również wsparcia finansowego w postaci poręczeń, kredytów i pożyczek. Z kolei ze strony podmiotów ekonomii społecznej zdiagnozowano słabą promocję, złą organizację i brak rzetelnych informacji o działalności (*Wojewódzka Strategia...* 2015: 57; *Opolski Program Rozwoju...* 2016: 16–27).

W związku z tak nakreśloną negatywną oceną sytuacji w tym zakresie, w Wojewódzkim Programie Pomocy i Integracji Społecznej na lata 2016–2025 (Załącznik nr 1 do Wojewódzkiej Strategii Rozwoju Pomocy Społecznej) zawarto uzasadnienie konieczności rozwoju podmiotów ekonomii społecznej, wskazując, iż ich działalność wpisuje się w generalną politykę Unii Europejskiej i szereg zawartych w niej priorytetów, takich jak: osiągnięcie spójności społecznej, wzrost zatrudnienia, walka z ubóstwem, zachęcanie obywateli do uczestnictwa w demokracji oraz rozwój lokalnego rynku pracy i zapewnienie dobrobytu lokalnej społeczności (*Wojewódzki program Pomocy...* 2015: 58).

Ekonomia społeczna i związane z nią otoczenie zostały przywołane również w Strategii Rozwoju Województwa Opolskiego do 2020 roku w kontekście najważniejszego, horyzontalnego wyzwania rozwojowego „Przeciwdziałanie i zapobieganie procesom depopulacji”. Zapisy tego dokumentu wskazują, iż zmierzenie się z omawianym wyzwaniem odbędzie się poprzez realizacje kompleksowych i komplementarnych działań w różnych sferach życia społeczno-gospodarczego, w tym realizacji tematycznego wyzwania rozwojowego: „przygotowane do rynku pracy aktywne społeczeństwo”.

W uzasadnieniu celu strategicznego 1 „Konkurencyjny i stabilny rynek” wskazano, że:

Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i ubóstwu niektórych mieszkańców regionu, stanowiących ważne czynniki destabilizujące rynek pracy, wymagać będzie długofalowego działania na rzecz powrotu tych osób do aktywnego życia zawodowego i społecznego. Ponadto konieczne będzie wsparcie inicjatyw

na rzecz profilaktyki ubóstwa i wykluczenia społecznego oraz tworzenia i rozwoju podmiotów ekonomii społecznej, w tym m.in.: spółdzielni socjalnych, centrów integracji społecznej, zakładów aktywności zawodowej, klubów integracji społecznej, warsztatów terapii zajęciowej. Zwiększenie aktywności zawodowej wiąże się także z koniecznością rozwoju usług opiekuńczo-wychowawczych (głównie dla dzieci, osób starszych oraz schorowanych). Wspieranie rozwoju tego typu usług będzie sprzyjać podejmowaniu pracy przez osoby, które ze względu na sprawowaną opiekę nad dziećmi czy innymi osobami zależnymi z konieczności pozostają bez zatrudnienia. Dodatkowo działania w tym obszarze pozwolą na aktywizację osób, które pracować będą w sektorze usług opiekuńczo-wychowawczych (*Opolski program...* 2016: 27).

Opolski program rozwoju ekonomii społecznej jako odpowiedź na problemy regionu

Należy podkreślić, że województwo opolskie jest najmniejszym regionem w Polsce charakteryzującym się: niekorzystnymi wskaźnikami demograficznymi (niski przyrost naturalny, niski wskaźnik dzietności), wskazującymi na stan „klęski demograficznej”, najwyższym wśród województw udziałem migrantów definitywnych i zarobkowych, ujemnym saldem migracji, co w konsekwencji wpływa na systematyczne wyludnianie się regionu. To również jeden z najwyższych w Polsce rejonów z prognozowanym do 2050 roku przyrostem ludności w wieku poprodukcyjnym. Jednocześnie posiada relatywnie wolne tempo wzrostu i średni poziom rozwoju oraz gospodarkę opartą na mikroprzedsiębiorstwach zatrudniających średnio do dziewięciu pracowników. Mimo korzystnych warunków życia i stosunkowo niskiej stopy bezrobocia, wskaźnik przedsiębiorczości i współczynnik aktywności zawodowej mieszkańców należą do średnich lub najniższych w kraju, zwłaszcza wśród kobiet. Niższa niż w innych regionach kraju jest także liczba organizacji pozarządowych, co znajduje swoje odzwierciedlenie w mniejszej niż w innych regionach partycypacji obywatelskiej (*Opolski Program...* 2016: 8–16).

Obraz ekonomii społecznej w regionie nie jest korzystny: według stanu na 30 września 2015 r., w województwie opolskim funkcjonowało 259 podmiotów ekonomii społecznej: 30 spółdzielni socjalnych, 30 spółdzielni pracy, 5 klubów integracji społecznej, 6 centrów integracji społecznej, 2 zakłady aktywności zawodowej, 15 warsztatów terapii zajęciowej; 171 organizacji pozarządowych prowadzących działalność gospodarczą lub odpłatną działalność pożytku publicznego (13 fundacji i 158 stowarzyszeń). Obecnie (według stanu na 30 września 2015 roku) w województwie opolskim zarejestrowanych jest 6 centrów integracji społecznej, w tym 2 rozpoczną działalność w 2016 roku.

W Krajowym Programie Rozwoju Ekonomii Społecznej wyróżniono kilka głównych sfer rozwoju, które mają być premiowane we wsparciu, ze względu na swoje strategiczne znaczenie dla rozwoju społeczno-ekonomicznego Polski. Z regionalnego punktu widzenia okazuje się, że większość z nich jest również priorytetem Strategii Rozwoju Województwa Opolskiego. Należą do nich: turystyka społeczna, ekologia, selektywna zbiórka odpadów, recycling, melioracje wodne, odnawialne źródła energii, rolnictwo

społeczne (rolnictwo zaangażowane społecznie), budownictwo społeczne, lokalny potencjał kulturowy, usługi społeczne dla poszczególnych grup osób wykluczonych społecznie i zagrożonych wykluczeniem.

Priorytety wyróżnione w opolskim programie rozwoju ekonomii społecznej to:

Priorytet 1: Promocja ekonomii społecznej w regionie.

Priorytet 2: Rozwój i wzmocnienie systemu wsparcia ekonomii społecznej.

Priorytet 3: Rozwój partnerstwa i otoczenia na rzecz ekonomii społecznej.

Stanowią one odpowiedź na potrzeby i problemy regionu obejmujące wysoki wskaźnik zarówno liczby bezrobotnych najbardziej odległych od rynku pracy (absolwentów, długotrwale bezrobotnych, osób o niskich kwalifikacjach oraz bezrobotnych powyżej 50 lat), jak i wysoki udział osób korzystających z pomocy społecznej (dziedziczenie biedy i uzależnienie od świadczeń pomocy społecznej) (*Opolski Program...* 2016: 26).

Bariery w rozwoju ekonomii społecznej w regionie opolskim

Z badań przeprowadzonych w województwie opolskim wynika, że sektor ekonomii społecznej w regionie jest słabo rozwinięty, a podstawowymi przeszkodami w rozwoju tego sektora są przede wszystkim: brak zaangażowania władz lokalnych, niewiedza, brak kompetencji, negatywne nastawienie i niechęć do współpracy z podmiotami ekonomii społecznej; oraz zła organizacja, brak rzetelnych informacji, a także niska jakość wsparcia, w tym wsparcia finansowego w formie poręczeń, kredytów, pożyczek. Szczególnie ważną barierę w rozwoju ekonomii społecznej na Opolszczyźnie stanowią uwarunkowania w sferze społecznej świadomości.

Badania socjologiczne prowadzone w regionie wskazują, że zbiorowość osób długotrwale bezrobotnych stanowi specyficzną grupę, wśród której przeważają afektywne postawy wobec pracy, charakteryzujące się dużą zmiennością emocji. Takim postawom nie towarzyszą ani wiedza, ani też minimalny program działania zmierzający do wyjścia z sytuacji długotrwałego bezrobocia. To raczej świat wyobrażeń o zewnętrznej rzeczywistości niż faktów, wyobrażeń zmitologizowanych, noszących życzeniowy charakter. Ich wyrazem są: pomijanie faktu, że często nie posiada się żadnych bądź odpowiednich kwalifikacji do pracy, niechęć do uczenia się, niechęć do poszukiwania informacji i niechęć do pracy. Należy zaznaczyć również negatywne nastawienie wobec możliwości zmiany bądź uzupełnienia swoich kwalifikacji zarówno poprzez brak zainteresowania, jak i przez odmowę uczestnictwa. W tej sytuacji bariery ograniczające bądź uniemożliwiające powrót długotrwale bezrobotnych na rynek pracy leżą po stronie barier subiektywnych i są mocniejsze w swoim oddziaływaniu niż bariery o charakterze obiektywnym. Długotrwała bezradność wiąże się z bierną postawą wobec pracy, którą

prezentuje około 30% długotrwale bezrobotnych. Są to osoby skazane na marginalizację, funkcjonujące w próżni społecznej i charakteryzujące się postawą wyuczonej bezradności, prezentujące jednocześnie roszczenia wobec instytucji pomocowych. Można je określić jako osoby wykluczone społecznie. Postawy aktywne prezentuje niewielka grupa realizująca alternatywne formy zaradności; część z nich uczestniczy w kursach i szkoleniach i wykazuje pewną determinację w poszukiwaniu pracy, lecz braki w kapitale ludzkim nie pozwalają im na odniesienie sukcesu w tym względzie (Sołdra-Gwiżdż 1998: 50–62; Sołdra-Gwiżdż 2010: 227–229). Wyniki badań prowadzonych przeze mnie potwierdzają także inne socjologiczne studia, w których wskazuje się, że wśród długotrwale bezrobotnych

istnieje pewna mniejsza część (ok. 1/3), dla której praca jest, co najwyżej, wartością relatywną. Godną podjęcia o tyle, o ile jest opłacalna. Nie ma jednak znaczenia fakt, czy dochody pochodzą z wykonywanej pracy, czy też z przyznanych zasiłków. W końcu jest też trzecia niewielka część, dla której aksjologiczny sens pracy nie jest w ogóle dostępny, w związku z czym wszystko, co choćby minimalnie dochodowe, będzie substytutem pracy. Oba (...) typy bezrobotnych stanowić będą trudne pod względem adaptowalności do wymogów rynku kategorie (...) dla niektórych praca może w ogóle nie być czymś oczekiwanym i pożądanym (Korzeniowski 2010: 123).

Z kolei cechy osobowe długotrwale bezrobotnych, takie jak:

braki kompetencji społecznych i administracyjnych w prostej linii przekładają się na niedoszacowanie i niezrozumienie obiektywnych wymagań, bez spełnienia których trudno wnioskować o podjęciu realnych działań nakierowanych na opuszczenie stanu długotrwalego bezrobocia. Ten sam brak kompetencji znajduje swe źródło w głębokiej warstwie kulturowej, edukacyjnej i psychologicznej utrwalanej przez długi okres życia (Zwarycz 2010: 147).

Z przedstawionymi konstatacjami koresponduje ewaluacja „on going” Wieloletniego Planu Działań na rzecz rozwoju ekonomii społecznej, która ujawniła istnienie „specyficznego podejścia do pracy spółdzielni przez jej członków, przejawiającego się m.in. w tym, że część spośród nich (szczególnie osoby bez wykształcenia, które wiele lat pozostawały na bezrobociu) uważa, że skoro są członkami, a tym samym właścicielami, to nie muszą pracować” (*Opolski Program...* 2016: 26).

Należy zatem stwierdzić, iż zasoby kapitału ludzkiego i społecznego grup defaworyzowanych w rozumieniu Gary’ego Stanleya Beckera (fachowa wiedza, umiejętności, zdrowie, życiowa energia) w regionie opolskim, warunkujące powodzenie przedsięwzięć ekonomii społecznej jako czynnika rozwoju regionalnego i lokalnego, są niedostateczne i ograniczone. Z tych oczywistych względów szansa na powodzenie programu będzie zależna przede wszystkim od działalności podnoszącej stan wiedzy i społecznej świadomości zarówno wśród potencjalnych beneficjentów programu, jak i wśród regionalnych i lokalnych władz samorządowych, oraz od rozwoju systemu wsparcia, w tym przede wszystkim od mechanizmów współpracy między samorządem a podmiotami ekonomii społecznej.

Bibliografia

- Frączek M., Hausner J., Mazur S. (red.) (2012). *Wokół ekonomii społecznej*. Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków.
- Korzeniowski M. (2010). *Praca jako wartość: aksjologiczny wymiar bezrobocia długotrwałego w województwie opolskim*, w: M. Korzeniowski (red.), *Problemy pracy: między szansami i zagrożeniami. Obiektywne i subiektywne bariery osób długotrwanie korzystających z pomocy społecznej w powrocie na otwarty regionalny rynek pracy*. Uniwersytet Opolski, Opole: 97–123.
- Krzyszczkowski J. (2011). *Ekspertyza dotycząca programów aktywności lokalnej (PAL) w gminach wiejskich*. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Opolski Program Rozwoju Ekonomii Społecznej na lata 2016–2022 (2016). Opole.
- Makowski G. (2016). *Programy aktywności lokalnej – czy mogą pobudzić partycypację publiczną?* Instytut Spraw Publicznych; http://www.academia.edu/4966476/Programy_aktywno%C5%9Bci_lokalnej_czy_mog%C4%85_pobudzi%C4%87_partycypacj%C4%99_publiczn%C4%85, 2011 (dostęp: 18.03.2016).
- Sałustowicz P. (2007). *Pojęcie, koncepcje i funkcje ekonomii społecznej*, w: J. Staręga-Piasek (red.), *Ekonomia społeczna. Perspektywa rynku pracy i pomocy społecznej*. Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa: 21–46.
- Sołdra-Gwiżdż T. (2010). *Instytucjonalny wymiar długotrwałego bezrobocia i barier w powrocie na rynek pracy*, w: M. Korzeniowski (red.), *Problemy pracy: między szansami i zagrożeniami. Obiektywne i subiektywne bariery osób długotrwanie korzystających z pomocy społecznej w powrocie na otwarty regionalny rynek pracy*. Uniwersytet Opolski, Opole: 209–230.
- Sołdra-Gwiżdż T. (1998). *Postawy osób długotrwanie bezrobotnych wobec ofert pracy i rekwilifikacji*, w: R. Rauziński (red.), *Z badań nad rolą czynnika ludzkiego na Śląsku Opolskim (ludność, kwalifikacje, bezrobocie)*. Politechnika Opolska, Opole: 50–62.
- Wojewódzki Program Pomocy i Integracji Społecznej na lata 2016–2025 (2015). Opole.
- Wojewódzka Strategia w Zakresie Polityki Społecznej na lata 2016–2025 (2015). Opole.
- Zwarycz M. (2010). *Historie dojścia do bezrobocia: główne czynniki ryzyka utraty zatrudnienia*, w: Korzeniowski M. (red.), *Problemy pracy: między szansami i zagrożeniami. Obiektywne i subiektywne bariery osób długotrwanie korzystających z pomocy społecznej w powrocie na otwarty regionalny rynek pracy*. Uniwersytet Opolski, Opole: 127–147.